

ҰЛТТЫҚ МЕРЗІМДІ БАСЫЛЫМДАРҒА 100 ЖЫЛ

Қампарбек Атабаев

*Әл-Фараби атындағы Қазақ
ұлттық университеті
деректану және тарихнама
кафедрасының меңгерушісі,
тарих ғылымдарының докторы,
профессор*

1911 жыл қазақ халқының рухани өмірі тарихына тұңғыш ұлттық-бейресми мерзімді басылымдар шыққан жыл ретінде енді. Егер, сол жылдың қаңтарында қазақ тіліндегі тұңғыш журнал «Айқаптың» бірінші саны жарық көрсе, наурызынан бастап «Қазақстан» газеті шыға бастады. Олардан бұрын қазақ тілінде шыққан мерзімді басылымдар «Түркістан уалаятының газеті» мен «Дала уалаятының газеті» патша үкіметінің жергілікті басқару органдарының қаражатына қазақтарды рухани отарлау мақсатында шығып тұрған ресми мерзімді басылымдар болса, 1907 жылы шыққан бейресми ұлттық газеттер «Қазақ газеті» («Қазақ» емес – Қ. А.) мен «Серке» бір-бір сандарынан кейін жабылып қалған еді. Сондықтан олар мерзімді басылымдар деп атауға келмейтін. Демек, тәуелсіздігімізге 20 жыл толар мерекелі 2011-ші жылдың басында аталып өтер атаулы шаралардың бірі – қазақ халқының тұңғыш

ұлттық-бейресми мерзімді басылымдары - «Айқап» журналы мен «Қазақстан» газетінің 100 жылдық мерейтойлары болуы тиіс.

Тұңғыш ұлттық мерзімді басылымдарымыздың мерейтойларын келер ұрпақтың атап өтіп, олардың шығарушыларын құрметпен еске алуына кезінде олардың оқырмандары да сенімді болған. Мысалы, «Айқап» оқырманы мұғалім Файсалрахман Жиһандаровтың жорналдың соңғы сандарының бірінде: «Бұл «Айқап» қазірде кішкене болса да келер заманда қазақ тарихында бәлкі ең бас жолға жазылар. Бәлкі қазақ халқы келешекте «Айқаптың» елу жылдық һәм жүз жылдық юбилей тойын да жасар. Сол тойдың арқасында әлдеқандай пайдалы істер де қылар. Сол уақытта ықтимал Сералин есімі де халық тілінде артық құрметпен жат етілер» деп жазуы (// Айқап, - Алматы: 1995. 262 б.), соның дәлелі.

Аталған басылымдардың «елу жылдық юбилей тойы» кеңестік кезеңге дөп келіп, аталмай қалғандығы белгілі, енді, міне, олардың «100 жылдық юбилей тойы» тәуелсіздігіміздің 20 жылдығына сәйкес келіп отыр. Демек, «Айқаптың» тойы, «Қазақстан» газетінің тойы оның шығарушылары мен оқырмандарының арман-тілектері мен мақсат-мүдделерінің іске асу тойы болмақ. Әңгіме, тек, сол тойдың қалай және қандай дәрежеде аталып өтілетіндігінде. Тұңғыш ұлттық мерзімді басылымдарымызды ұлттың рухани өмірі тарихынан алар орындарына сәйкес жоғары деңгейде өткізе аламыз ба, жоқ па? Міне, бар мәселе осында. Демек, «Айқаптың» және «Қазақстан» газетінің мерейтойларын атап өту біздің ұлттығымызға сын болмақ. Ол туралы біз «Айқын» газетінің 2010 жылғы 8 желтоқсанында жарияланған «Айқап» ойларында бар ма?» деген мақаламызда айттық та.

«Айқап» пен «Қазақстан» газетінің бірінен кейін бірінің шығуы өткен ғасыр басындағы қазақ халқының өмірінде ерекше орын алған қоғамдық құбылыс болды. Егер, алдымен «Айқап» туралы айтар болсақ, қазақтың тұңғыш ұлттық бейресми журналының шығуы туралы Санкт-Петербургтағы Орталық мемлекеттік тарихи мұрағат қорында сақталған құжатта: «Орынбор губерниясының Троицк қаласындағы шығатын қазақ журналы туралы 1910 жылы 18 январда берілген куәлік бойынша Қостанай облысы, Шұбар болысының №5 аулының қазағы М.Сералиннің редакторлығымен және жауапкершілігімен «Айқап» атты журналды шығаруға рұқсат берілді» делінген (//Айқап. Жинақ –Алматы, 1995. 25 б.)

Демек, «Айқапты» шығарушы Мұхамеджан

Сералин болған және ол бұрыннан белгілі факті. Дегенмен, «Айқаптың» шығуына қатысты бірнеше пікірлер де бар. Мысалы, кеңестік кезеңде зерттеушілердің бірі М. Сералинге журнал шығаруға бір топ қазақ зиялылары мен татар достары көмектесті десе, екінші біреулері орыс революционерлері көмектескен дейді. (Қ. Атабаев. Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918). – Алматы: 2000. 161 б.) Ал, М.Сералиннің өзі болса журналдың шыға бастағанына бір жыл толуына арналған мақаласында журнал шығаруды не себептен және қалай бастағаны туралы: «1910 жылғы декабрь жұлдызының ақырында «Айқап» журналын бастап жіберуге ойланып, шығарайын десем журналдың таралып кетуіне һәм халықтың құптап қарсы алуына сене алмай, шығармайын десем алты миллиондай халықтың ортасында бірімен-бірі танысқандай, түсінгендей бір журналдың яки газеттің жоқтығына шыдай алмай, толғақ қысқан әйелдерше түйсініп жүрген замандар болып еді» дей келе: «Журнал шығаруға көңіл шын тілесе де шығару үшін керекті аспаптардан екі аспаптың бірі жоқ. Өзім жалғыз, ақылдасатұғын, көмек беретұғын кісі жоқ болып, «жалғыз кісі жау алмас» деген мысал бар болса да, тәуекел етіп журналды шығара бастап едім. Садағасы кетейін жұрт мүлдем ілтифатсыз тастамады», - деп, журнал шығаруды жалғыз өзі бастағандығын айтады. (// Айқап, Жинақ, - Алматы: 1995. 85 б.)

Бұл жерде, әрине, М.Сералиннің айтқанының шындыққа жақын екендігі күмәнсіз. Себебі, біріншіден, «Айқап» журналының қалай шыққандығын, қандай жағдайда шыққандығын, оның шығарушысынан артық ешкім білмейді. Екіншіден, егер журнал шығаруға шынымен бір топ қазақ зиялылары мен татар достары немесе орыс революционерлері белсенді көмек көрсетсе, онда не бары бір жылдан соң М.Сералин олардың бәрін ұмытып, журнал шығаруды жалғыз бастадым деген болар еді. Кейін журналдың шығып тұруына көмектескен адамдарға өз ризашылығын білдіріп жазған М.Сералиннің мақалалары соның дәлелі. Үшіншіден, М.Сералиннің өз ұлтының тарихындағы ана тілінде бірінші рет журнал шығару сияқты үлкен іске жалғыз кіріскендігін оның замандастары да растайды. Мысалы, «Айқап» журналының алғашқы жылдарындағы белсенді авторларының бірі Азамат Алашұғлы (М.Дулатовтың бүркеншік есімі - Қ. А.) ол туралы: «Троицкіде Мұхамеджан Сералин деген жігіт қазақ халқына қалай етсем пайда келтірем деп жүргендіктен болса керек... тәуекел етіп айына

бір мәртебе «Айқап» журналын шығара бастады. Білімі де, байлығы да қатар жүрген жігіттерден артық емес шығар, оның жалғыз үміті жоқтан бар етіп, бастап жіберейін, онан соң жұрт өзі көтеріп әкетер деп ойлаған шығар» - дейді. (Алашұғлы Азамат. Қазақ халқының бас азаматтарына // Айқап, 1911, № 7, 2-4 бб.)

Демек, «алты миллиондай халықтың ортасында бір журналдың яки бір газеттің жоқтығы» М. Сералинді тәуекелге бел байлап, журнал шығаруды жалғыз бастауға итермелеген. Бірақ, ол М.Сералинге журнал шығаруына және оны бірнеше жыл бойы үзбей шығарып тұруына мүлдем ешкім көмектескен жоқ деген сөз емес. Жақсы істің басталуына, оның іске асуына әрдайым тілектестер мен мүмкіндігінше көмек көрсететіндер табылатындығы сияқты, М.Сералинге де тілектес болып, оған қол үшін бергендер болды. Журнал шығысымен халық оны жылы қабылдады. Жан-жақты көмек көрсетті. Көптеген адамдар журналдың үзбей шығып тұруына өз үлестерін қосты. Ол туралы журналдың шығуына бір жыл толуына арналған мақаласында М.Сералин: «Сөз соңында жыл бойынша журналдың тоқтамай шығуына себеп болған мырзаларға «Алла риза болсын» айтпай қала алмадық. Әуелі, мәтбуға қожасы Сосновскийге арзан бағамен журналымызды басып һәм білген мәслихаттарын айтып жәрдемдескеніне. Екіншіден, Тәңірберген Тұрысбеков, Сәдуақас Шорманов, Ғабділрахман Жүсіпов... жәрдем еткен үміт иелеріне. Үшінші, бір жылдан бері тынбай сөз жазып келе жатқан шәкірттерге» - дейді (// Айқап, Жинақ. - Алматы: 1995. 85 б.)

Бұл жолдардан М.Сералиннің «Айқап» журналын үзбей шығарып тұруға көмектескендердің ішінен бірінші етіп Сосновскийді атағандығын көреміз. 1907 жылы шыққан «Қазақ газетін» шығарушы да Х.Сосновский болғандығы белгілі. Олай болса қазақ тілінде шыққан тұңғыш бейресми газет пен журналдың шығуына көмектескен Х.Сосновский кім? - деген сұрақтың туары заңды.

Хаим Шулевич Сосновский, ұлты еврей. Тройцкі қаласының мешаны. Алты жылдан астам Тройцкіде шығып тұрған «Степь» газетінің редакторы болған. Сол қаладағы «Энергия» баспаханасының иесі. «Степь» газеті өзінің демократиялық бағытымен Орынбор губерниясына танымал болған және патша жандармериясының қатаң бақылауында шығып тұрған газет. Үкіметке қарсы мақалалар жариялаған көптеген сандары тәркіленген. Орынбор генерал-губернаторы, генерал-лейтенант Н.А. Сухомлиновтың 1915 жылғы 28 мамырдағы

жарлығымен 6 жыл бойы шығып тұрған «Степь» газетінің басылуы тоқтатылған. Демек, Х. Сосновский солшыл ағымдағы, прогрессивті көзқараста болған адам. Оның қазақ тілінде бейресми басылымдар шығаруға көмектесуі де сол қоғамдық позициясынан туындауы мүмкін. Қалай болғанда да Х.Сосновскийдің қазақша басылымдар шығаруға өз үлесін қосқаны рас. Сондықтан ол қазақ баспасөзі тарихынан өз орнын алуы тиіс.

«Айқап» журналының шығу тарихына қатысты кейбір мәліметтер 1912 жылы «Оренбургский край» газетінде жарияланған «Мусульманская печать» деген редакциялық мақалада да кездеседі. Мақалада журналға қатысты аса маңызды мәліметтер сақталғандықтан сол жарияланған тілінде үзінді келтірейік. Онда: «Киргизский двухнедельный общественно-политический журнал «Айқап» представляет собой в высшей степени самобытное и по характеру и по типу издание. Редактором названного журнала является коренной степняк-киргиз М.Сералин, редко одаренная натура, совмещающая талант организатора, публициста и духовного вождя. Это киргиз по духу и крови!... Пять дней в неделю он проводит у себя за работой в ауле, а на шестой день приезжает в город для редакционной работы. Зная его как человека мелкого достатка, просто удивляешься, как это можно осуществить солидный (до 4-5 листов) двухнедельник, имеющий небольшой тираж в 900-1000 экземпляров. Но это секрет только для тех, кто не постиг тайны того духовного родства, которое установились среди киргизской интеллигенции, журналом и киргизской массы... Назвать этот журнал предприятием, основанным на коммерческих началах, было бы тягчайшей ошибкой. Это удивительно выдержанный тип туземно-народного издания, являющегося лучшим показателем успехов культурной работы прогрессивной киргизской мысли» - деп жазылған (Мусульманская печать. //Оренбургский край, 1912. № 155, 14 июль)

Мұндағы журналға қатысты бірімен-бірі байланысты мәліметтерді шартты түрде үш топқа бөлуге болады. Біріншісі, журналды шығарушының жеке басына берілген мінездеме. Оның журнал шығарушысы, редакторы, авторы ретіндегі ұйымдастырушылық қасиеттері мен жұмыс істеу тәртібі. Екіншісі, журналдың көлемі мен таралуына қатысты мәліметтер. Үшіншісі, журнал шығарудың қазақ зиялыларымен журнал және қазақ халқы арасында орнаған рухани туыстық қатынастарға негізделуі.

Кезінде ұлттың рухани ұйтқысы және

ақпараттық-танымдық міндет атқарған басылымдар, бүгінде тарихымыздың баға жетпес жазба дерек көзі болып табылады. Сондықтан да, «Айқап» журналының XX ғасыр басындағы қазақ тарихының дерек көзі ретіндегі ерекшелігін айқындауда бұл мәліметтердің маңызы үлкен. Олардың қай-қайсысы да журнал жеткізген тарихи деректердің шынайылық дәрежесін, ғылыми құндылығын анықтауда зерттеушіге белгілі бір дәрежеде көмектесері даусыз. Дегенмен, «Айқап» журналын өз уақытының жемісі ретінде қарастыру үшін, соңғы үшінші топтағы мәліметтерге ерекше көңіл бөлу қажет деп ойлаймыз. Себебі, онда журналдың басты ерекшелігімен қатар, оның келешек тағдыры да айтылған. Мақала авторының, яғни «Айқап» замандасының айтуынша, журнал сол кезде кеңінен тарай бастаған нарықтық қатынасқа емес, қазақ даласындағы дәстүрлі рухани жақындыққа негізделген, түземдік-далалық басылымның ерекше бір түрі. Біздің ойымызша бұл тұжырым негізсіз де емес.

Кеңестік тарихнамада айтылғандай, журналдың 1913 жылдан бастап өзімен қатар шығып тұрған «Қазақ» газетінен басты айырмашылығы олардың таптық позицияларында емес, қаржылық негіздерінің екі түрлі құрылуында, қаржы көздерін екі түрлі жолдармен іздестірілуінде болған. Басқаша айтсақ, басылымдарды қаржыландырудың уақыт талабына сай нарықтық негізде жүргізілуінде немесе уақыт талабына сай жүргізіле алмауында болған. XX ғасыр басындағы ұлт алдында тұрған мәселелерді ұлттық деңгейде көтеріп, ұлттық көлемде қоя білген, сондықтан ұлттық басылым деген ұғымға толық сай келетін екі басылымның бірінің әлемдік соғыстың басталуына байланысты туындаған қиыншылық қыспағына шыдай алмай өз шығуын тоқтатуы, екіншісінің, сол қиыншылыққа қарамастан шығуын жалғастыруы қайсысының дұрыс жол таңдай білгендігін көрсетіп берді. Егер, қазақ даласындағы дәстүрлі рухани жақындыққа негізделген «Айқап» 1915 жылы шығуын тоқтатса, 1914 жылдан бастап «Азамат» серіктігін құрып, нарықтық қатынасқа бейімделе білген «Қазақ» 1918 жылы большевиктер күштеп жапқанға дейін өз шығуын жалғастыра алды.

Сонымен, қорыта айытсақ, «Айқап» журналы М.Сералиннің бастамасымен соның ерлікке тең еңбегінің арқасында және соның қаражатына 1911 жылдың қаңтарынан бастап Троицкі қаласында Х. Сосновскийдің “Энергия” баспаханасында шыға бастаған. Көлемі 4-5 баспа

табақ, таралымы 900-1000 дана. 1915 жылдың қыркүйегіне дейін барлығы 88 саны жарық көрген. Кей жылдары 12-14, кей жылдары 24 нөмірге дейін шыққан.

Тұңғыш журналдың неліктен “Айқап” атануы туралы М.Сералин: “Біздің қазақтың неше жерде “қап” деп қапы қалған істері көп. “Қап” дегізген қапияда өткен істеріміз көп болған соң, журналымыз да өкінішімізге ылайықтап “Айқап” болды”-дейді (Сералин М. Құрметті оқушылар! //Айқап, 1911, №1, 10 январь.). Журналға келіп түскен хаттарға қарағанда ол қазіргі Қазақстан, Қырғызстан территориясына түгел дерлік және Ресейдің біраз бөлігіне тараған.

Кезінде қазақ қоғамында ұлттық сананың оянуына әсер етіп, Ахмет Байтұрсыновтың сөзімен айтқанда: “...қалың орманға кіріп, адасқан адам секілді, қалай жүрсе жөн боларын білмей дағдарған кезінде” - (Байтұрсынов А. Тағы да жер жайынан //Айқап, 1911, №4, 1-4 бб.), қазағына жол сілтеген “Айқап”, бүгінгі күні XX ғасыр басындағы қазақ тарихының өзіндік орны бөлек дерек көзіне айналып отыр. “Айқаптың” деректік маңызы туралы Қазақстан қоғамдық ғылымдарының абызы, академик С.З.Зиманов пен К. З. Идрисовтар: “Ни один исследователь истории культуры Казахстана и идейного движения не может обойти журнал “Айқап” как письменный памятник и источник сведений о различных сторонах жизни казахского общества, в том числе социально-экономической и идейно-политической”-дейді (Зиманов С. З., Идрисов К. З. Общественно-политические взгляды Мухамеджана Сералина. - Алма-Ата: Наука КазССР, 1989. с. 7.).

Демек, бүгінде «Айқап» өзінің мәңгі миссиясы – қазақ тарихының дерек көзі міндетін атқаруда. XX ғасыр басындағы қазақ тарихын зерттеу ісімен айналысатын бірде бір зерттеуші «Айқапты» жазба дерек көзі ретінде қарастырмай өте алмайды. Дегенмен, “Айқап” журналын дерек көзі ретінде талдауда және пайдалануда, ондағы мәліметтерді тарих дерегі ретінде қарастыруда Ү.Субханбердина дайындаған “Айқап” бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлар” атты мазмұндалған библиографиялық көрсеткішінің алар орны ерекше. Академик Ә.Марғұланның сөзімен айтсақ, көрсеткіш: “Революцияға дейінгі мерзімді басылымның мазмұнымен танысып, бай да ерекше деректер әлеміне енуге көмектеседі” (Ғалым-библиограф. – Алматы: Ғылым, 1997. 108 б.).

Көрсеткіш бірінші рет 1961 жылы жарияланды. Ол бүкіл саналы өмірін қазан төңкерісіне дейінгі қазақ баспасөзінің библиографиясын

жасау ісіне арнап, бір өзі бір ғылыми-зерттеу институтының жұмысын атқарған белгілі библиограф-ғалым Үшкүлтай Субханбердинаның осы салада жарияланған алғашқы еңбегі еді. Бір қызығы, егер журнал патша өкіметінің жергілікті әкімшілік орындарының қатаң бақылауымен шыққан болса, оның тура жарты ғасырдан соң жарияланған библиографиялық көрсеткіші кеңес өкіметінің одан да қатаң бақылауымен шыққан. Осылай журнал мен оның көрсеткішінің арасында өзіндік тарихи сабақтастық пайда болған. Егер журнал авторлары кезінде өз ойларын мақалаларында ашып айта алмай қиналса, көрсеткіште сол авторлардың біразының атын да атауға тыйым салынған.

Ол туралы 1999 жылы шыққан “Қазақ халқының ата мұралары” атты мазмұндалған библиографиялық көрсеткіште, “Айқап” бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлардың библиографиялық көрсеткіштерінің толықтырылып екінші рет басылуына байланысты Ү.Субханбердина: “1961 жылы “Айқап” журналы бетінде басылған материалдардың мазмұндалған библиографиясы басылып шыққан болатын. Бірақ өкінішке орай, ол көрсеткіштерде Байтұрсынов Ахмет, Бөкейханов Әлихан, Дулатов Міржақып, Аймауытов Жүсіпбек, Жұмабаев Мағжан, Құдайбердиев Шәкәрім, Қарашев Ғұмар, Ақпаев Жақып, Баржаксин Ахмет, Бірімжанов Ахмет, Жанайдаров Мейрам, Жұбанов Құдайберген, Досмұхаметов Халел, Еркеков Әлмұхан, Қоңыратбаев Қалжан, Мәрсекөв Райымжан, Сейтов Асылбек, Тынышбаев Мұхаметжан, Шоқаев Мұстафа т.б. жазған ең құнды материалдары қысқартылып берілген еді”, - дейді (Субханбердина Ү. Қазақ халқының ата мұралары. – Алматы: 1999, 5 б.).

Дегенмен, Ү.Субханбердинаның көрсеткіштің бірінші басылымына “Алаш” көсемдерінің атын атамай кейбір мақалаларын қосқандығын байқауға болады. Мысалы, “Арғынның” (М.Дулатовтың-Қ.А.) журналдың 1912 жылғы 6 санында жарияланған “Ай астында еш нәрсе басқарылмай тұрмақ емес” атты мақаласы, А.Байтұрсыновтың “Қазақ һәм 4-ші Дума” деген мақаласы, Карагин М.Д. деген атпен М.Дулатовтың “Жиһангер Николай Степанов” деген мақаласы, А.Байтұрсыновтың “Кітаптар жайынан” деген мақаласы еңбекке енгізген. Егер сол кездің ерекшелігінен шығар болсақ, бұл үлкен ерлікке тең аса қауіпті әрекет еді.

Еңбектің жарық көруіне байланысты профессор Б.Кенжебаевтың “Айқап” журналы туралы еңбек” деген мақаласы “Қазақстан мұғалімі”

газетінің 1961 жылғы 4 тамыздағы 32 санында жарияланды. Онда Б.Кенжебаев: “Қазақ тілінде революциядан бұрын шыққан газет-журналдарда көптеген мақала, хат-хабар жарияланған, елеулі мәселелер қозғалған. Қазақ халқының өткен-кеткені, тарихы туралы, сол кездегі саяси, шаруашылық, мәдени жағдайы, ғұрып - әдеті, салт-санасы, ізгі тілек – арманы туралы толып жатқан дәл, айқын ақпар-деректер берілген талай құнды ой-пікірлер айтылған” - деп, жалпы революциядан бұрынғы басылымдардың деректік маңызын жоғары бағалай келе: “Ал осындай деректерді, құнды ой-пікірлерді біздің бүгінгі оқушыларымыз бен зерттеушілеріміздің, ғылыми қызметкерлеріміздің бәрі бірдей жете біле бермейді. Себебі бізде қазақ тілінде революциядан бұрын шыққан газет, журналдар бетінде жарияланған мақалалар мен хат-хабарлардың библиографиялық көрсеткіші жоқ, болған емес.

Міне, осы жағдайда Қазақ ССР Ғылым академиясы Орталық ғылыми кітапханасының ғылыми қызметкері Ү.Субханбердинаның қазақ тілінде революциядан бұрын шыққан мерзімді баспасөздер бетінде жарияланған материалдардың көрсеткіштерін жасауы – қуанарлық іс” – деп Ү.Субханбердинаның еңбегін жоғары бағалаған.

Б.Кенжебаевтің осы мақаласының дер кезінде шығуы Ү.Субханбердинаның айтуынша, оны үлкен бір жазадан құтқарған. Сондықтан, ол өзінің құрастыруымен 1995 жылы кітап түрінде “Қазақ энциклопедиясы” Бас редакциясының баспаханасында шыққан “Айқап” журналындағы материалдардың жинағын профессор Бейсенбай Кенжебаевтың рухына бағыштаған. Яғни, жақсылыққа жақсылықпен жауап беру үшін 34 жыл қажет болған. Себебі, “Айқап” журналының материалдар жинағын шығару тек тәуелсіз Қазақстан тұсында ғана мүмкін болды. Жинақ бүгінгі күні көптеген зерттеушілердің XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихына қатысты өздеріне керекті мәліметтерді еш қиындықсыз алып отыруларына мүмкіндік беретін дерек көзіне айналды. Онда, сонымен қатар, мақалалардың деректік маңызын ашуға көмектесетін “Айқаптың” белгілі авторлары туралы да құнды мәліметтер берілген. Дегенмен, біздің есептеуімізше, жинаққа “Айқап” бетінде жарияланған материалдардың төрттен біріне жуығы ғана енген. Оған тарихи деректік мәні жоғары көптеген мақалалар еңбей қалған. Ал оларды түпнұсқадан іздеп тауып, ғылыми айналымға енгізуге зерттеушілердің бәрінің бірдей мүмкіншілігі жоқ. Сондықтан, “Айқап”

журналының әрбір санын толық қалпына келтіріп, қазіргі жазуға лайықтап қайта жарияласа дұрыс болар еді.

Егер “Қазақстан” газеті туралы айтар болсақ, газетің шығуы туралы Орал облыстық әскери губернаторы Дубасовтың берген куәлігінде: «Настоящее свидетельство выдано Военным губернатором Уральской области имеющему звание народного учителя из киргиз Внутренней орды Илеусину Бюйрину, согласно его заявления, на право издавать под его личным ответственным редактором, газеты на киргизском языке под названием «Казахстан», что означает в переводе «Киргизский край». Газета будет печататься в собственной типографии Илеусина Бюйрина, под названием «Казахстан», находящейся в г. Уральске на углу Самарской и Сакмарской улице» - делінген. (Боранғалиұлы Т. Ел атауына ақжол тілеген. //Егемен Қазақстан, 1997, 19 қараша).

Мұнда, біріншіден, «Қазақстан» деген атпен, қазақ тілінде шығатын келешек газеттің жауапты редакторы ретінде Ішкі орданың халық мұғалімі Елеусін Бүйринге газет шығару құқы берілгендігі, екіншіден, ол газеттің Елеусін Бүйриннің Орал қаласындағы «Қазақстан» деп аталатын жекеменшік баспаханасында шығарылатындығы айтылған. Соңғы ақпаратқа ерекше көңіл бөлу қажет. Өйткені, дәл осы «жекеменшік баспахана» деген жолдар кейіннен Е.Бүйринге ажырамас пәле болып жабысады.

Дегенмен, бұл жерде көңіл аударатын тағы бір нәрсе, ол газеттің «Қазақстан» деген аты. Ол туралы газет тарихын зерттеушілердің бірі Т.Боранғалиұлы: «Қазақ атымыз мәңгіліктен келе жатқанмен, 1911 жылы газет өзіне ту еткен «Қазақстан» сөзі бұрын-соңды ресми тілде, не жазба шежіреде, орыс тарихшыларының бірде-бір еңбегінде, ауыз әдебиетіміздің нұсқасында кездеспеген тың ұғым еді» - деп, бүгінгі әлем білетін, әрбір қазақ үшін анасының атындай ыстық «Қазақстан» деген сөз осы газетке байланысты бірінші рет пайдаланылды деген пікір айтады дейді. (Боранғалиұлы Т.Көрсетілген еңбек.).

Әрине, бұл тағы да зерттей түсуді қажет ететін тарихымыз үшін де, жалпы таным үшін де өте маңызды да қызықты пікір. Егер «Қазақ» деген сөздің шығуы туралы мәселе қаншама ғылыми- зерттеу жұмыстарына арқау болғанымен әлі күнге дейін толық шешімін таппағандығын ескерсек, онда «Қазақстан» деген сөздің жазба деректерде алғаш кімнің, қашан, қайда пайдаланғандығы туралы мәселе арнайы көңіл аударып, анықтауды қажет етуге тұрарлық мәселе екендігі даусыз.

Қазақстан тарихнамасында “Қазақстан” газетінің шығу тарихы, авторлары, көтерген мәселелері т.б. туралы біршама айтылған. Дегенмен, газет туралы жазған әр түрлі әдебиеттерді бір бірімен салыстыру “Қазақстан” газетінің шыққан жалпы саны туралы әр түрлі айтылып жүргендігін көрсетеді. Егер, зерттеушілердің бірі ұлттық бейресми басылымдар арасындағы өзіндік орны бар “Қазақстан” газетінің 15 саны шыққан десе, екіншісі газеттің қазақ және орыс тілдерінде шыққан сандарын қосып 36 рет жарық көрген дейді. Дегенмен, зерттеушілердің көпшілігі “Қазақстан” газетінің 18 нөмірі шыққан деген пікір айтады. Мысалы, марқұм С.Өзбекұлының еңбегінде: “Көп жылдар бойы “Қазақстан” газетінің саяси-құқықтық бағытын зерттеу барысында, біз Санкт-Петербург, Москва қалаларының кітапханаларында сақталған осы газеттің 18 санын ғана анықтадық” - делінген (Арыстары алаштың: тарихи очерктер. – Алматы: 1998. 52 б.)).

Бұдан қазақ зерттеушілерінің газеттің әр бір нөмірін санап, оның әр бір санын түрлі мұрағаттардан іздестіргендігін көреміз. Өйткені, отаршылдық жағдайында газет не журналдың жарық көрген әр бір саны халқымыздың ұлт азаттығы жолында жасаған күресінің әр бір қадамындай еді. Сондықтан да, қазан төңкерісіне дейін ұлттық бағыттағы бейресми газеттің әр бір санын шығару үлкен ерлікпен тең іс болатын. “Қазақстан” газеті мен оның шығарушыларының тарихы мен тағдыры соның айқын дәлелі. Демек, газеттің қанша санының шыққандығын дәл анықтап, оларды іздеп табудың тарихымыз үшін маңызы өте үлкен.

Газет не журнал шығару үшін қажетті ең басты нәрсе – ақша. Сол ақшаға байланысты шешілетін баспахана мәселесі. Аталған басылымдардың жеке адамдардың, не белгілі бір топтың, не жалпы ұлтың қаржысына шығып тұрғаны белгілі. Олардың ұлттық сипатта болуы да тікелей осы факторға байланысты. Мысалы, деректерде «Қазақстанды» шығару үшін: «Әбілқайыр ұрпақтары Шәңгерей Бөкеев өз қаражатынан 1500 сом берсе, Бақытжан Қаратаев қайраткерлік беделін жұмсап қаржы толықтырған, Ғұмар Қарашев Бакуге аттанып, әзербайжан ауқаттысы Зейнелғабиден Тафиевтен газетке шашу ретінде берген 1000 сомын әкелген. Бірі мұғалім, бірі дәрігер ретінде осы өлкеге танымал С. Меңдешев пен М. Шомбалов ел-ағайын арасынан қаржы жинауға ат салысқан» деп айтылған. (Боранғалиұлы Т. Көрсетілген еңбек.).

Елеусін Бүйриннің Орал қаласындағы

«Қазақстан» деп аталатын жекеменшік шағын баспаханасы да сол халықтан жиналған ақшаға сатып алынған. Ол туралы 1930 жылы Қазақстан оқу-ағарту халық комиссары Сейітқали Меңдешов Е. Бұйрынның қызы Ғайшаның Мәскеу медицина институтына түсер кезде әкесі революцияға дейін жеке газат шығарған, баспахана ұстаған деген айып тағылуына байланысты өз қолымен жазған хатында: «Небольшая типография, который руководил гражданин Илеусин Бюрин в 1910-1913 годы, вовсе не принадлежала Бюрину, а была приобретена на нелегально собранные у населения средства, частные пожертвования. Никогда Бюрин не эксплуатировал людей путем содержания типографии. За издание газеты Бюрин терпел немало гонения от царского правительства. Было бы величайшей несправедливостью припятствовать теперь поступлению его дочери в высшую школу за то, что Бюрин издавал и держал типографию. Все вышесказанное удостоверяю, как современник и как один из инициаторов сбора денег на типографию. НКПрос Казахстана С. Мендешов 18. IX-1930» деген (Боранғалиұлы Т. Көрсетілген еңбек.).

Мұндай жоғары дәрежеде жазылған хат та Бұйринді де, оның отбасын да қызыл қырғыннан құтқара алмады. Өзіне төнген қауіпті сезген Е. Бұйрин 1932 жылы Сталинабадқа кетуге мәжбүр болды. Көп ұзамай сонда аштық пен жоқшылықта қайтыс болды. Қазақтың тұңғыш шын мәніндегі ұлттық мерзімді басылымын ұйымдастырушы әрі редакторының бірінің тағдыры осылай қайғылы аяқталды. 1933 жылы НКВД Бұйрынның 18 жасар ұлы Әнуарды Мәскеуде тұтқындап, оқудан шығартты. 21 жасар қызы Ғайшаны да институттан аластатып, Свердловскіге жер аударды. Әнуарды анасымен және алты жасар қарындасы Хадишамен бірге Тагилден 40 шақырым жерде ормандағы «III Интернационал» кенішіне қара жұмысқа айдады. Қиындық пен қорлық көрген Е. Бұйриннің отбасы мерзімін өтеп, 1937 жылы лагерден босанып, Алматыға жетті». (Боранғалиұлы Т. Көрсетілген еңбек.).

Бір уақытта дерлік шыға бастаған "Айқап"

журналы мен "Қазақстан" газетіне XX ғасыр басындағы қазақ тарихының дерек көздері ретінде талдау жасау екеуіне де тән көптеген ортақ нәрселердің болғандығын көрсетеді. Ең бастысы олардың тек қазақтың тұңғыш бейресми мерзімді басылымдары ғана емес, сонымен қатар, бағыт-бағдарлары да ұқсас, бір бірімен үндес, және тағдырлас басылымдар болғандығын, көтерген мәселелерінің де, ұлт алдында тұрған міндеттерді шешудегі ұстанған жолдарының да бір болғандығын байқау қиын емес. Мысалы, "Айқап" журналы өзінің 1912 жылы алдында тұрған міндеттері туралы: "Биылғы жылы "Айқап" журналының алдымен қолға алатұғын мәселесі былтырғыдай жер мәселесі болар... Жерден соңғы журналымыздың көп ой жүргізетұғын мәселесі таласу хәм партия болуды жоғалту хақында болар... Үшінші мәселеміз оқу хәм оқыту хақында қалайынша тәрбиелер жасау керек, соларды қарастыру. Төртіншіден, қатын-қыздарымыздың кемшілікте тұрғандықтарын халыққа ескерту" – деп жазса (//Айқап, 1912. №1. Жинақ, 93 б.), "Қазақстан": "Газеттің мақсаты-міндеті: кәсіп айту, ғылым, өнер тұрғысында" – деп жазды (//Қазақстан. 1911. №3, 15 декабрь.)

Журнал мен газеттің мақсат-міндеттерінің бірлігі олардың мазмұн жағынан да жақын болуына әсер етті. Екі басылымға да тән ортақ тақырыптар: оқу-ағарту, білім беру, ғылым, өнер үйрену, жер, отырықшылық, әйел теңдігі, шаруашылық жүргізу, әдет-ғұрып, салт-дәстүр мәселелері, надандыққа және партиялық бүліншілікке қарсы күрес т.т. болды. Екеуінің де өткен ғасыр басында ұлт алдында тұрған отырықшылыққа көшу, қала болып тұру, бас қосу сияқты қазақ зиялыларының арасында талас тудырған мәселелерде бір позицияда болғандығы белгілі. Және екеуі де қаражат жетіспеуіне байланысты өз шығаруларын тоқтатқан.

Дегенмен, қара түнек патшалық кезеңде үміт сәулесіндей болып бірінен кейін бірі жарық көре бастаған «Айқап» пен «Қазақстан» газеті өз кездерінде ұлттық сананың оянуына өлшеусіз үлес қосты. Сондықтан да олар ұмытылуға тиіс емес.

